

مقدمه

محیط زیست کاربردهای مختلفی برای انسان ها دارد. از جمله زیبایی، منشأ منابع طبیعی، باز تولید، اما در سال های اخیر طبیعت توانایی خود را برای انجام این فعالیت ها از دست داده است که این شاید به خاطر فشاری باشد که از طرف فعالیت های بشری به دلیل مصرف بی رویه و رفاه طلبی فراوان ایجاد شده است. امروزه افزایش بی رویه فعالیت های اقتصادی برای رسیدن به توسعه ، پایداری اکوسیستم ها را در معرض جدی قرار داده است و از طرف دیگر، ما وظیفه داریم سلامت اکوسیستم های طبیعی را برای تأمین نیازها و رفاه نسل آینده حفظ کنیم.

در دوره ای بسر می بریم که آن را دوران بحران زیست محیطی نام نهاده اند ، چرا که گستره دست اندازی انسان بر عرصه های محیط زیست، در نتیجه ی رشد روز افزون جمعیت و نیاز به توسعه در کلیه سطوح اقتصادی و اجتماعی ، روز به روز ابعاد وسیع تری به خود گرفته و در اثر بهره برداری غیر اصولی و بی رویه از منابع طبیعی، تداوم حیات این منابع را مورد تهدید قرار داده است و خسارت جبران ناپذیری بر پیکره محیط زیست وارد نموده است (چاتی بخش، ۱۳۸۳).

محیط زیست مجموعه ای از انواع حیات در کره زمین است که در شبکه ای پیچیده و کاملاً وابسته به هم گرد آمده اند . حفظ این مجموعه برای بقای زندگی در آن بسیار مهم است. شناخت آلاینده های محیط زیست و پیدا کردن راه کار مناسب برای مبارزه با آنها و فرهنگ سازی برای حفظ محیط زیست امری ضروری است. کارشناسان حفظ محیط زیست، مهمترین عامل تخریب و آلودگی کره زمین را انسان می دانند . با آنکه انسان مدعی پیشرفت و توسعه فرهنگ است ، ولی محیطی را که خود در آن زندگی می کند ، آلوده می سازد .

فعالیت های انسان از همان روزگار اولیه ، همیشه منجر به ایجاد تغییراتی در محیط زیست شده است . فشارهای حاصله از رشد جمعیت ، مصرف زیاده از حد و کنترل نشده شهر نشینی ،

گسترش صنعت و پیشرفت های علوم و تکنولوژی سرعت ، تغییرات زیست محیطی را موجب شده است. این عوامل مشکلاتی را ایجاد می کند که نه تنها بر محل یا اجتماعی خاص ، بلکه بر جمعیت سراسر دنیا، اعم از کشورهای پیشرفته و در حال پیشرفت اثر می گذارد.

انسان عصر ماشین با فراموش کردن این واقعیت که او یکی از اعضای چرخه طبیعت است و سهم معینی از هر یک از مواد محدود این چرخه را دارد، به مصرف بی رویه منابع گوناگون طبیعت پرداخته است . لایه ازن که محافظ کره زمین از اشعه مضر خورشید است ، در اثر گازهای خطرناک ساخته دست انسان در حال تخریب است. هوای خالص و تمیز کره زمین که تا ۷۵۰ سال پیش برای تنفس کاملاً مناسب بود ، به شدت خطرناک و آلوده شده است .

انقلاب صنعتی و کشف منابع عظیم انرژی فسیلی قابل بهره برداری، زندگی ما انسان ها را از اواخر قرن هجدهم به این سو، آرام آرام متحول کرده است . ما سبکی از زندگی را برای خود برگزیده ایم که مستلزم مصرف بی اندازه انرژی است . در دو سده گذشته تقریباً تمام تحولاتی که در شیوه زندگیمان به وجود آورده ایم مبتنی بر همین دسترسی به منابع ارزان قیمت انرژی بوده که به تبع خود امکان بهره برداری از معادن و استحصال مواد خام از طبیعت و تغییر شکل آنها را برایمان فراهم کرده است . این تحول به خصوص در چند دهه ای که از پایان جنگ جهانی دوم می گذرد ، شتاب فزاینده ای گرفته و تعادل زیستی سیاره ما را بر هم زده است . گرم شدن کره زمین ، از بین رفتن جنگل ها در مقیاس وسیع، انقراض نسل بسیاری از گونه های گیاهی و جانوری، آلودگی هوا و آب و غیره، پیامد هایی هستند که آگاهانه یا ناآگاهانه در حال پیمودن آن هستیم . اما آیا ما در مقابل تبعات اقداماتمان بر روی سایر موجودات و حتی بر روی نسلهای بعدی انسان ها و حتی در مورد سایر انسان های معاصرمان مسئولانه عمل کرده ایم؟

متأسفانه با وجود تمام حساسیت هایی که در این زمینه به وجود آمده است ، هنوز نه! واقعیت این است که «با هر اختراع تازه، مسئولیت هولناکی نیز همراه است. در پیش گرفتن

یک زندگی میانه رو ، خردمندانه و صرفه جویانه، سخت است . حفاظت از منابع به اندازه ای که نسل های آینده نیز سهم عادلانه ای از آن داشته باشند، کار آسانی نیست» (پویمان، ۱۹۹۸، ترجمه شجاعی، ۱۳۸۴، ص ۹۶) . پژوهشگران معتقدند بهترین شیوه نهادینه کردن عادت های مثبت ، آموزش ، آن هم آموزش این عادت ها از دوران کودکی است . حفاظت از محیط زیست هم عادت است که باید از کودکی آموخته شود تا به یک باور ذهنی، تبدیل شود. این باور ذهنی دانش آموز را موظف می سازد تا از یگانه زیست گاهی که در آن زندگی می کند به بهترین وجه ممکن نگهداری نماید .

با همه تفاسیر ، امروزه چرخ عظیم توسعه ، با سرعتی فزاینده در حال حرکت است و تغییرات مثبت و منفی حاصل از آن ، بر تمام زندگی بشر سایه گسترده است . هر چند تحولات در گستره توسعه اقتصادی و اجتماعی جامعه ، خارج از حیطه اختیارات و اطلاعات برنامه ریزان و سیاستگذاران نظام آموزشی جوامع انجام می پذیرد، اما از آنجا که نیروی انسانی به منزله محرکه اصلی توسعه در جوامع است و دستگاه آموزش و پرورش، خصوصاً برنامه های درسی که در این سیستم آموزشی ارائه می شود، تربیت این نیرو را به عهده دارد، لذا می تواند نقش برجسته ای در حفاظت از محیط زیست به عهده داشته باشد (قزوینی، ۱۳۷۵) .

بیان مسأله

انسان برای برطرف کردن نیازهای اساسی خود به ارتباط محیطی که ما حاصل آن رفتار محیطی است نیاز دارد (صدقی نژاد، ۱۳۸۴) . به همین دلیل در طول زندگی خود با دو تصمیم اساسی «چگونگی برقراری ارتباط با دیگران و محیط زیست» مواجه است . به نحوی که روابط وی با دیگران دیر یا زود بر محیط زیست او تأثیر می گذارد (کیال، ۱۳۸۳) . و در پی آن، تغییر و دگرگونی در محیط زیست و نهایتاً رفتار مطلوب محیطی یا معضلات محیطی ایجاد می شود.

در ایران با توجه به اصل پنجاهم قانون اساسی جمهوری اسلامی، حفاظت از محیط زیست بر توسعه فعالیت های اقتصادی ترجیح یافته که این اصل واجد محورهای زیر است:

- تجلی عزم و اراده ملی برای پاسداری از میراث طبیعی

- حفظ محیط زیست وظیفه ی همگانی شناخته شده است

- حفظ محیط زیست بر توسعه اقتصادی تقدم دارد.

اساس شکل گیری و رشد احساس مسؤولیت محیطی در کودکان به دوره ابتدایی و تعلیمات مدرسه ای بر می گردد. آموزش و پرورش نقش بسزایی در پرورش اخلاق زیست محیطی در افراد به عهده دارند. کودکان و نوجوانان با مطالعه و آموزش مسائل محیطی که به صورت قصه و داستان و شکل و تصویر و دیگر فعالیت ها در کتاب ها درسی آمده، با مسائل محیطی آشنا می شوند و پس از بروز این رفتار در والدین و سایر افراد، پذیرش آن از طرف کودک به صورت رفتار محیطی نمود پیدا می کند. تأثیر این آموزش در دوره بزرگسالی کودکان نمایان خواهد شد (نائلی، ۱۳۷۳).

از آنجا که احساس مسؤولیت زیست محیطی در افراد، خود ضرورت پیشرفت و توسعه پایدار است؛ بنابراین، مواد خواندنی مدون برای کودکان، اعم از ادبیات، کتابهای درسی، مصور و داستانی، مهمترین منبع تقویت این احساس و انگیزه است. به گونه ای که پژوهش های گسترده مک کلند^۱ (۱۹۶۹) در ۴۰ کشور متفاوت در خلال سالهای ۱۹۲۵ تا ۱۹۵۰ میلادی نشان می دهد، مردم کشورهایی که دارای انگیزه پیشرفت و توسعه بالایی هستند نه تنها پیوسته در پی یافتن راه ها و روشهای بهتر انجام دادن کارها هستند، بلکه در ادبیات خود نیز این اندیشه را ترویج می دهند. به همین دلیل ارتباط معنادار و محکمی میان نمره انگیزه پیشرفت هر کشور و توسعه یا زوال محیطی اقتصادی بعدی آن کشورها مشاهده می شود. یعنی کشورهایی به توسعه ی محیطی و اقتصادی دست یافته بودند که ادبیات آن کشورها

---

۱. MC clelland

پیشرفت و توسعه را ترغیب می نمود. پس ادبیات هر کشور، که کتاب های درسی بخشی عظیم از آن است، غنی ترین منبع برای آموزش محیطی هستند.

دانش آموزان بیشتر از طریق محتوای کتابهای درسی با افکار و عقاید گوناگون و روش های علمی برای حل مسائل آشنا می شوند و خود را برای زندگی در جامعه آماده می کنند. همچنین طرح محتوای مناسب، روند مهمی است که به وسیله مؤلفان کتاب های درسی به کار برده می شود تا باعث ایجاد انگیزه و یادگیری صحیح در دانش آموزان شود. یکی از فعالیت های شایسته ای که ما را در این زمینه یاری می دهد، تحلیل محتوای کتاب درسی است.

وارد کردن مفاهیم مرتبط با محیط زیست در متون درسی دوره های مختلف تحصیلی باعث می شود که دانش آموزان از همان ابتدا و در زمان تکوین و شکل گیری شخصیت خویش، محیط زیست را نه فقط به عنوان یک درس بلکه به عنوان یک وظیفه و مسؤولیت انسانی تلقی کنند. در سند تحول راهبردی نظام تربیت رسمی و عمومی در افق چشم انداز بیست ساله کشور، ارتقاء آداب و مهارت های زندگی، بهداشتی و زیست محیطی جزو هدف های کلان آمده است (سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۸۸).

در این سند^۱ هدف های کلان دسته بندی شده اند و توجه به مسائل زیست محیطی در دسته هدف های کلان یکم قرار گرفته است که این خود اهمیت و ضرورت مطلب را می رساند. با نگاهی به آیات و روایات و سیره ی اهل بیت(ع) روشن می گردد که هیچ مکتبی مانند اسلام به طبیعت و محیط زیست اهمیت نداده است. از سوی دیگر، قرآن کریم در بسیاری از آیات، انسان ها را به مطالعه طبیعت و عناصر آن فراخوانده است. همچنین بسیاری از

۱- سند تحول راهبردی نظام تربیت رسمی و عمومی در افق چشم انداز بیست ساله کشور مجموعه ای است در بر دارنده مؤلفه های مبانی نظری و اصول، چالش ها، سیاست های کلی، چشم اندازهای اصلی و فرعی، برنامه های عملی ملی که به عنوان پایه، ملاک و راهنمای تصمیم گیری های اساسی برای هدایت، راهبری، نظارت و استقرار نظام رسمی آموزش و پرورش کشور در سطح ملی و به منظور تحقق تحولات محتوایی و ساختاری مورد استفاده قرار می گیرد.

سوره های قرآن کریم به نام یکی از عناصر طبیعت خوانده می شود مانند سوره شریفه بقره، رعد، نخل، نور، عنکبوت، نجم، شمس، حدید، لیل، قمر، تین و ناس و غیره . خداوند منان، سرنوشت بشر را به گونه ای رقم زده است که در دامن طبیعت رشد کند و به آن نیازمند باشد. طبیعت به شکلی خلق شده است که در خدمت انسان باشد و نیاز های او را بر طرف کند. با در نظر گرفتن این نکته که به حکم قرآن کریم همه چیز در جهان آفرینش برپایه نظم و عدالت استوار است و هر چیزی به اندازه آفریده شده است (قمر، ۴۹) . این نتیجه به دست می آید که نابسامانی های موجود در طبیعت و آلودگی های زیست محیطی، ناشی از بهره وری نادرست از طبیعت و منابع آن است. فعالیت های انسان برای رسیدن به رفاه و توسعه اقتصادی و اجتماعی، خود باعث تخریب محیط زیست شده است. این تخریب آنچنان در وضعیت آب و هوای کره زمین، دگرگونی ایجاد کرده که سلامتی و حیات او و سایر موجودات زنده را به خطر انداخته است. شرایط به وجود آمده به حدی وخیم است که امروزه از آن به عنوان "بحران محیط زیست" یاد می شود. برای رهایی از این بحران باید به اصول اخلاقی و متون دینی به ویژه اسلام مراجعه کنیم، زیرا مبنای پیدایش بحران زیست محیطی کنونی، بحران اخلاق در میان انسان هاست. در قرآن کریم از نابود کردن و تخریب محیط زیست به عنوان اعتداء (تجاوز) نام برده شده است و بر این اساس کسانی که رفتار ناشایست نسبت به محیط زیست داشته باشند، از رحمت و محبت خداوند محروم خواهند بود (مائده، ۸۶).

درست است که خداوند طبیعت را مقهور انسان آفریده و انسان را به عنوان جانشین خود در زمین قرار داده است، اما این به آن معنا نیست که او آزاد باشد تا هرگونه که مایل است رفتار کند. انسان در برابر خداوند و تمامی آفرینش مسؤول است. او باید در برابر اراده خداوند تسلیم باشد و با صلح و صفا در کنار طبیعت زندگی کند. به عبارت دیگر، انسانی که جانشین خداوند در زمین است باید همواره در راه حفظ و سلامت طبیعت بکوشد. دین پژوهان اعلام کرده اند که توجه به ارزش های اخلاقی و مذهبی، تضمینی برای حفاظت از محیط زیست است. آنها

معتقدند که انسان ها علاوه بر اجرای قوانین باید استاندارد های اخلاقی را نیز مراعات کنند. تا به هدف پایدار خود دست یابند. در دین اسلام حفاظت از محیط زیست که نسل امروز و نسل های بعدی باید در آن حیات اجتماعی رو به رشدی داشته باشند، یک وظیفه ی دینی تلقی می شود.

پژوهشگران معتقدند که بهترین شویه نهادینه کردن عادت های مثبت، آموزش، آن هم آموزش این عادت ها از دوران کودکی است. بخش اعظم آموزش در دوران کودکی مربوط به دوران آموزش رسمی است. از این رو شناخت رفتارهای نامطلوب محیطی و مدیریت و کنترل آنها، زمینه ساز آموزش هایی است که باید از همان روزهای آغازین آموزش رسمی، برنامه ریزان درسی از طریق محتوا و کتاب های درسی مد نظر قرار دهند.

بنابراین آموزش محیط زیست به کلیه اقشار اجتماع به ویژه کودکان و گنجاندن آن در برنامه های آموزشی و درسی آنها (از طریق کتاب های درسی، قصه، داستانی و مصور و غیره) از ضروری ترین هدف های آموزشی است.

این آموزش کمک می کند تا آنها با پاسخگویی به تغییرات، نقشی سازنده در بهبود بخشیدن به زندگی و حفاظت از محیط زیست داشته باشند و با پرورش اخلاق انسانی و کسب دانش، ارزش ها، نگرش ها و مهارت های علمی لازم بتوانند با شیوه ای مسؤولانه و موثر به پیش بینی و حل مسائل زیست محیطی و مدیریت آنها بپردازند. از این رو توجه به معضلات و آموزش زیست محیطی به کودکان در دوره ابتدایی به عنوان نیاز اساسی قرن حاضر مطرح می شود.

از آنجا که محتوای کتاب های درسی (واژه ها، کلمات، جملات، اشکال و تصاویر) دوره ابتدایی از مهمترین وسایل شناخت و آموزش رفتارهای محیطی برای دانش آموزان هستند، لازم است برنامه ریزان درسی در تدوین برنامه درسی و طراحی کتاب های درسی، اخلاق زیست محیطی را نیز در نظر قرار دهند.

یک کتاب درسی زمانی به تحقق اهداف تعلیم و تربیت کمک می کند که با طرح پرسش ها، تکالیف و اصول و مواردی که در تهیه آنها به کار رفته، مشخص شود که آیا زمینه و شرایط لازم در جهت یادگیری اصول و قوانین، ارزش ها و تکالیف را فراهم می کند؟ تا چه اندازه قابلیت ها و خلاقیت های دانش آموزان را شکوفا می سازد؟

تجربیهایی که از جوامع مختلف بدست آمده نشان می دهد که آموزش در تغییر نگرش افراد نسبت به محیط زیست و حفاظت از آن تأثیرگذار بوده است. با توجه به اینکه در نظام های متمرکز، مثل نظام آموزشی کشور ما، کتاب درسی به صورت یکسان در اختیار دانش آموزان قرار می گیرد و اصلی ترین رسانه ی آموزش است، از اهمیت فوق العاده ای برخوردار است.

کتاب درسی، نگرش ها و حساسیت های ما را شکل می دهد و در تثبیت و شکل گیری نوعی نظام ارزشی خاص در درون ما سهم بسزایی دارد. یکی از فعالیت های شایسته ای که ما را یاری می دهد، تحلیل محتوای کتاب های درسی است.

آنچه مسئله پژوهش حاضر را تشکیل می دهد این است که در کتاب های درسی دوره ابتدایی، مؤلفه های اخلاق زیست محیطی کدامند و به چه میزان به این مؤلفه ها توجه شده است؟ چه اندازه آموزش های لازم برای حفاظت محیط زیست ارائه شده است؟ تا از این طریق بستر مناسبی برای تجدید نظر در کتاب های درسی فراهم شود.

اهمیت و ضرورت تحقیق

در راستای رسالت و مأموریت آموزش و پرورش و جهت دهی به رشد همه جانبه ی دانش آموزان، اهداف دوره ابتدایی در حوزه های زیر تعیین شده است: اعتقادی، اخلاقی، علمی و آموزشی، فرهنگی و هنری، اجتماعی، زیستی، سیاسی، اقتصادی. در اهداف زیستی عنوان شده است که دانش آموز در محیط زیست باید کوشا باشد (شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۷۹).

مطالعه عینی و اصولی متون کتاب های درسی معلوم می سازند که در درون صفحات چه ارزش ها و چه اطلاعاتی بیان شده است؟ به طور کلی سبیل های کتاب ها، چه نوع دنیایی را برای دانش آموزان ترسیم می کنند؟ و این که تا چه حد این افق ها با تجربیات عمومی زندگی روزمره آنها تجانس دارد. به خاطر داشته باشیم که بچه های امروزی راحت تر فکر می کنند. آنها به دقت به مسائل نگاه می کنند و فقط به اطلاعات و شهادت نیاز دارند و مهم تر از همه، آنها باور دارند که نیروی کافی برای ایجاد تغییر را دارند. کتاب های درسی نقش مهمی در تأمین اهداف آموزش هر کشوری ایفا می کنند. همچنین در برنامه ریزی نیز از اهمیت ویژه ای برخوردار هستند، به طوری که بیشتر فعالیت های آموزشی در چارچوب آن، امکان پذیر است (فرنودیان، ۱۳۶۹، ص ۱۰).

محتوای برنامه درسی به لحاظ نقشی که در تحقق اهداف برنامه، بازی می کند، از اهمیت خاصی برخوردار است. کتاب درسی در کشور ما در واقع سبیل محتوای کتاب های برنامه درسی می باشد، از این رو توجه جدی به کتاب درسی و بهبود و اصلاح آن به دلایل زیر ضروری به نظر می رسد:

۱- کتاب درسی از عمده ترین منابع یادگیری فراگیران است.

۲- کتاب های درسی در آموزش و پرورش ایران به شکل متمرکزی، تحت نظارت سازمان پژوهش و برنامه ریزی برای سراسر کشور طراحی و تدوین می گردد. با توجه به این که خیل عظیمی از فراگیران از این کتاب ها استفاده می کنند، ضرورت بررسی ابعاد گوناگون آنها کاملاً روشن است.

با توجه به این که رفتار محیطی نامطلوب انسان امروزی، موجبات بهره برداری بی رویه از منابع طبیعی، تعارض فن آوری و طبیعت، تهدید سلامت و رفاه نسل کنونی و آسیب پذیری میراث طبیعی، و بطور کلی توسعه معضلات زیست محیطی را فراهم کرده، ساماندهی اندیشه و اراده ای نو در بکارگیری اصول و روش های سازگار با طبیعت ضروری است.

مراکز علمی و پژوهشی، علاوه بر آموزش، پژوهش و تولید علم، مهم ترین کانون فرهنگ پذیری، انتقال و باز تولید ارزش های فرهنگی در سطح ملی اند. این در حالی است که، اخلاق عملی (مانند اخلاق زیست محیطی) نیز به مفاهیم فرهنگی و ارزشی ارتباط دارد و در ماهیت خود، یک نهاد آموزشی است که به منظور تربیت انسان ها و تشکیل عادات، مهارت ها، تفکر و فضایل مشخص در آنان می شود. واقعیت این است که جامعه ی امروز، دوره پر شتابی را از نظر صورت بندی های فرهنگی و اجتماعی تجربه می کند .

مراکز علمی و پژوهشی موظفند ضمن پرداختن به مبانی ارزشی و اعتقادی جامعه، آن نوع اخلاق زیست محیطی را توسعه دهند که به حفظ محیط زیست کمک کند و راهنمای عقل انسان در تعامل با آن باشد. این موضوع از این جهت مهم است که ریشه اصلی نابسامانی های موجود در حفاظت از منابع طبیعی، به چگونگی درک و باورهای انسان نسبت به محیط زیست برمی گردد، زیرا، رفتارهای ما به وسیله اندیشه هایمان هدایت می شود (عابدی سروستانی، ۱۳۸۷).

اهمیت تحقیق حاضر این است که چون محتوای کتاب های درسی دوره ابتدایی از مهم ترین وسایل شناخت و آموزش رفتار های محیطی برای دانش آموزان هستند، پس لازم است که برنامه ریزان درسی در تدوین اهداف آموزشی و طراحی کتاب های درسی ، اخلاق زیست محیطی را نیز مد نظر قرار دهند. این تحقیق شاید بتواند کنجکاوای محققان، برنامه ریزان درسی و معلمان را نسبت به آنچه در محتوای کتاب های درسی می گذرد برانگیزاند تا در بازنگری محتوای کتاب های درسی توجه بیشتری به مسائل زیست محیطی بنمایند.

اهداف تحقیق

هدف اصلی تحقیق

هدف اصلی این تحقیق شناخت جایگاه اخلاق زیست محیطی در محتوای کتاب های درسی دوره ابتدایی در سال تحصیلی ۹۱-۱۳۹۰ و ارائه راهکارهایی به منظور توجه به این زمینه در کتاب های مذکور می باشد.

اهداف ویژه تحقیق

- ۱- شناسایی مفاهیم و تعاریف مرتبط با اخلاق زیست محیطی در کتاب های درسی فارسی (بخوانیم و بنویسیم)، علوم، تعلیمات اجتماعی و هدیه های آسمان دوره ابتدایی
- ۲- تعیین میزان توجه و تأکید کتاب های درسی دوره ابتدایی در ارتباط با مفاهیم مرتبط با محیط زیست در سه حیطه (شناختی، عاطفی، مهارتی)
- ۳- توزیع فراوانی مفاهیم مرتبط با محیط زیست در محتوای کتاب های درسی دوره ابتدایی در هر یک از ابعاد محتوا (متن، تصاویر، پرسش ها)
- ۴- نحوه عرضه مفاهیم مرتبط با محیط زیست از لحاظ ارتباط افقی و عمودی در دروس فارسی (بخوانیم و بنویسیم)، علوم، تعلیمات اجتماعی و هدیه های آسمان دوره ابتدایی

سؤالات پژوهش

- ۱- مؤلفه های اخلاق زیست محیطی کدامند؟
- ۲- فراوانی مفاهیم مرتبط با اخلاق زیست محیطی با توجه به مقوله های (متن، تکلیف، پرسش، تصویر) در محتوای کتاب های درسی دوره ابتدایی به چه میزان است؟
- ۳- به چه میزان در کتاب های درسی دوره ابتدایی به مؤلفه های اخلاق زیست محیطی در قالب سه حیطه (شناختی، عاطفی، مهارتی) تأکید شده است؟
- ۴- نحوه عرضه مفاهیم مرتبط با محیط زیست از لحاظ افقی و عمودی در دروس فارسی (بخوانیم و بنویسیم)، علوم، تعلیمات اجتماعی و هدیه های آسمان دوره ابتدایی چگونه است؟

تعریف مفاهیم و اصطلاحات پژوهش

واژه‌ها در مفاهیم مختلف به کار می‌روند و می‌توانند معانی متفاوت و گاه متضادی را عرضه کنند. لذا در این بخش به تعریف واژه‌ها پرداخته می‌شود. در اهمیت و ضرورت این امر، سیف نراقی و نادری (۱۳۷۵، ص ۲۱۴) چنین گفته‌اند:

"از آنجا که بسیاری از واژه‌ها و اصطلاحات معانی گوناگون دارند، محقق در کاربرد آنها در تحقیق خود، ناگزیر به تعریف آنهاست. زیرا ممکن است در بعضی موارد، واژه یا اصطلاح مفهومی را به خواننده عرضه کند که اصولاً مورد توجه تحقیق نباشد، یا احتمالاً واژه و اصطلاح ویژه‌ای برای خواننده بیگانه و نامفهوم باشد. بنابراین و با توجه به لزوم ساده نویسی در نوشتن رساله تحقیقی، محقق موظف است این گونه واژه‌ها و اصطلاحات را در طرح تحقیق خود تعریف کند."

متغیرهایی که در این تحقیق مورد مطالعه قرار می‌گیرند عبارتند از:

۱- محیط زیست: محیط زیست مجموعه‌ای بسیار عظیم و در هم پیچیده، از عوامل گوناگونی است که بر اثر یک روند و تکامل تدریجی موجودات زنده و اجزاء سازنده سطح زمین به وجود آمده است. بنابر این بر فعالیتهای انسان تأثیر گذاشته و از آن تأثیر می‌گیرد (شکوفه، ۱۳۸۲).

با توجه به این که دامنه و گستره محیط زیست بسیار وسیع است و با توجه به این که همه مفاهیم مرتبط در این زمینه در حد درک و فهم دانش آموزان دوره ابتدایی نیست، بنابراین در این تحقیق سعی شده است مفاهیمی که دانش آموزان در زندگی روزمره خود با آن سر و کار دارند و از عینیت بیشتری برخوردارند، گنجانده شود. مفاهیمی از قبیل دانش و شناخت لازم در مورد محیط زیست و چگونگی استفاده از آن مانند ضرر و زیان آلاینده‌ها، فوائد گیاهان و طریقه نگه داری صحیح از آن‌ها، ضرر و زیان زباله‌ها بر روی سلامت انسان و موجودات زنده، عواقب عدم رعایت بهداشت فردی و جمعی، احترام به محیط زیست، احترام به

حقوق شهروندی، توصیه به دیگران برای رعایت نکات زیست محیطی، داوطلب شدن برای ارزش نشان دادن نسبت به محیط زیست و کسب مهارت لازم برای بهره برداری صحیح از محیط زیست

۲- اخلاق زیست محیطی^۱: اخلاق زیست محیطی نوعی از اخلاق است که پس از گسترش زندگی شهر نشینی و توسعه ی تکنولوژی و بروز انواع بیماری های روحی و روانی پدید آمده است.

اخلاق زیست محیطی متأسفانه در ایران هنوز جدی گرفته نشده است. اهمیت مباحث زیست محیطی موجب شده که در غرب چند دایرة المعارف درباره آن تألیف شود. یکی از بهترین آنها دایرة المعارف جهانی تاریخ زیست محیطی است. این دایرة المعارف چندین مدخل مربوط به اخلاق دارد که نشانگر اهمیت این موضوع در گستره ی زیست محیطی است. اخلاق زیست محیطی از علوم دو جنبه ای است که از یک نظر زیر رشته فلسفه و از نظر دیگر زیر مجموعه زیست است و پیشینه نضج آن به اوایل دهه ی هفتاد میلادی ۱۹۷۰ باز می گردد.

اخلاق زیست محیطی یکی از نشانه های فلسفه کاربردی است که با ارزش ها، باورها و گرایش ها سر و کار دارد و به دنبال ارائه راه حل های اخلاقی برای حل مشکلات زیست محیطی از طریق پیوند علوم مختلف با گرایش های اجتماعات انسانی است. اخلاق زیست محیطی با دغدغه های جهانی سر و کار دارد، مانند: رابطه انسان با محیط زیست، درک انسان نسبت به مسئولیت خویش در برابر محیط زیست و تعهد به حفظ منابع برای نسل های آتی.

محور اصلی این رشته، بررسی ارزش ها و بایسته های اخلاقی در طبیعت و محیط زیست آدمی و زندگی انسان و ارزش های مثبت و منفی جاری در این محیط و همچنین کاوش در ماهیت دیگر موجودات غیر انسانی از حیث ارزش و چگونگی روابط انسان است. تعامل انسان

1-Environmental Ethics

و طبیعت و باید و نبایدهای اخلاقی که به منظور حفظ پاکی محیط لزوماً باید مراعات شود، سومین سرفصل این دانش است (نلسون^۱، ۲۰۰۵، ترجمه واعظی نژاد، ۱۳۸۵).

در اینجا لازم است با ارائه تعریفی از آموزش محیط زیست، تفاوت آموزش محیط زیست و اخلاق زیست محیطی روشن شود. طبق تعریف یونسکو، آموزش محیط زیست یک فرایند یادگیری است که دانش و آگاهی مردم را درباره ی محیط زیست و چالش های همراه با آن افزایش می دهد و مهارت و تخصص لازم برای مقابله با چالش ها، پرورش، رفتار، انگیزه ها و تعهدات برای تصمیم گیری آگاهانه و اقدام مسؤولانه را توسعه می دهد (کانیان، ۲۰۰۲).

۳- برنامه درسی: برنامه درسی، کلیه فعالیت های یاد دهی-یادگیری به منظور تغییر رفتار یاد گیرنده و ارزشیابی آن است (لوی، ۱۳۸۰). عناصر مهم برنامه درسی، هدف، محتوا، روش و ارزشیابی است (مهر محمدی، ۱۳۸۸).

در این پژوهش برنامه های درسی در قالب کتاب های درسی قرار می گیرند که این کتاب های درسی هر ساله به صورت کتاب های رسمی مصوب و منتشر شده، توسط آموزش و پرورش چاپ شده و در سراسر کشور در مدارس تدریس می شوند.

۴- دوره آموزش ابتدایی: این دوره شامل دوره پنج ساله ابتدایی است که سن ورود به این دوره شش سالگی است و مرحله اول آموزش همگانی است (صافی، ۱۳۸۴).

۵- محتوا: محتوا عبارت است از مجموعه مفاهیم، مهارت ها و گرایش هایی که از سوی برنامه ریزان انتخاب و سازمان دهی می شود. در عین حال محتوا آثار حاصل از فعالیت های یاد دهی- یادگیری معلم و شاگرد را در بر می گیرد (ملکی، ۱۳۸۱).

۶- کتاب درسی: کتاب درسی در حال حاضر به عنوان یکی از رایج ترین وسایل یاد گیری است که به کار برده می شود. در نظام های آموزشی متمرکز، کتاب درسی به عنوان محصول

---

1 -Nelson

فرایند برنامه ریزی درسی از اهمیت ویژه ای برخوردار است، زیرا به طور یکسان در اختیار دانش آموزان کل کشور قرار می گیرد (لوی، ۱۳۸۰).

این فصل شامل دو بخش مبانی نظری و مبانی پژوهشی می باشد. در بخش مبانی نظری، مباحث اساسی پیرامون محیط زیست مطرح می شود و در بخش پیشینه پژوهشی، پژوهش هایی که تا کنون در رابطه با این موضوع صورت گرفته جمع آوری و جمع بندی شده و شباهت و تفاوت آن ها با پژوهش حاضر بیان شده است.

بخش اول : مبانی نظری

مفهوم محیط زیست

محیط زیست عبارت است از محیط زندگی بشر، یا آن بخش از جهان که بنا به دانش کنونی بشر، همه حیات در آن استمرار دارد (یونسکو، ۱۳۸۰).

محیط زیست شامل آب و هوا و خاک و عوامل درونی و بیرونی مربوط به حیات و موجود زنده است (برومند، ۱۳۸۰).

محیط زیست عبارت است از فضایی با تمام شرایط فیزیکی، بیولوژیکی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و غیره که همه موجودات زیست کننده در آن را شامل می شود و مجموعه روابط بین آنها را در بر می گیرد (قوانین و مقررات حفظ محیط زیست ایران، ۱۳۸۳).

محیط زیست عبارت است از فضا و مکان واحدی که انسان (اجتماع)، طبیعت و عناصر طبیعی، فرهنگی و محیط مصنوع و عناصر انسان ساخت، اجزاء و عناصر غیر قابل تفکیک آن هستند که به صورت دوایر متداخل، با هم همپوشی دارند (نقی زاده، ۱۳۸۵).

محیط زیست مجموعه ای بسیار عظیم و درهم پیچیده، از عوامل گوناگونی است که بر اثر یک روند و تکامل تدریجی موجودات زنده و اجزا سازنده سطح زمین به وجود آمده است و بنابر این بر فعالیت های انسان تأثیر گذاشته و از آن تأثیر می گیرد (شکوفه، ۱۳۸۲).

انواع محیط زیست:

محیط زیست تقسیمات متعددی دارد. یکی از این تقسیمات، تکیه آن بر تقسیمات سنتی محیط زیست است که آن را به سه بخش (محیط طبیعی، محیط اجتماعی، محیط انسان ساخت) تقسیم می کند. البته این نکته حائز اهمیت است که تفکیک محیط زیست به محیط های گوناگون صرفاً یک ضرورت مطالعاتی است و بیشتر با هدف کاربردی کردن مفاهیم محیط شناسی صورت می گیرد. در عالم واقع هیچ یک از این محیط ها به صورت مجرد، وجود خارجی ندارند و محیط زیست در عمل تفکیک ناپذیر است. ولی در کل برای سهولت کار می توان گفت محیط شامل سه دسته است:

۱- محیط طبیعی: محیط طبیعی به آن بخش از محیط زیست اطلاق می شود که ساخته دست انسان نباشد. مثلاً کوه ها، بیابان ها و علفزارها و دریاها و غیره تشکیل دهنده محیط طبیعی انسان هستند. معمولاً عوامل تشکیل دهنده محیط طبیعی را به دو گروه بی جان و جاندار تقسیم می کنند. بخشی از اخلاق زیست محیطی ما به نوع رابطه ما با محیط جغرافیایی و فیزیولوژیکی مربوط می شود. حفظ جنگل ها و منابع طبیعی، پرهیز از آلوده نمودن آب های راکد و روان، حفظ حقوق جانوران و گیاهان به عنوان بخشی از مخلوقات خداوند و البته استفاده بهینه از منابع روی زمین و منابع زیر زمینی بخشی از مسؤولیت های ما در این زمینه محسوب می شوند.

۲- محیط اجتماعی: محیط اجتماعی، جامعه ای است که افراد در آن زندگی می کنند و همچنین کلیه کسانی که با آن به نحوی در تماس متقابل هستیم، از خانواده گرفته تا همسایگان و همکاران، همگی تشکیل دهنده محیط اجتماعی ما هستند. همه افرادی که بر ما تأثیر می گذارند و ما از آنها تأثیر می پذیریم، در زمره محیط اجتماعی ما محسوب می شوند.

یعنی محیطی که یک قوم یا ملت با فرهنگ خاص خود در کنار هم زندگی کرده و با تأثیر متقابل بر روی همدیگر، محیط اجتماعی را به وجود می آورد.

بخشی از مسؤولیت زیست محیطی متوجه محیط زندگی ما در تعامل با سایر انسان ها و موجودات در یک زندگی اجتماعی و همگانی است. البته حوزه محیط زیست اجتماعی بسیار وسیع و گسترده است و گستره ای پهناور از حکومت تا خانواده ؛ از مردم تا مؤسسات و سازمان های رسمی ؛ از سیاست تا تربیت و غیره را شامل می گردد و پرداختن به این گستره در حوصله تحقیق کنونی نیست. آن بخش از این مسؤولیت که به اصطلاح در زندگی شهری محیط اجتماعی مورد توجه این تحقیق است به رفتار های مرتبط با حفظ سلامت محیط زیست بر می گردد که تبعات و یا فواید آن متوجه اطرافیان نیز می شود. مواردی مانند حفظ بهداشت فردی و جمعی، پرهیز از مصرف بی رویه منابع تدارک دیده شده، حفظ زیبایی شهر و محل سکونت و رعایت نظافت عمومی و همگانی و غیره در زمره این مسؤولیت محسوب می شوند.

۳- محیط انسان ساخت: محیط انسان ساخت به آن بخش از محیط اطلاق می شود که توسط انسان، ساخته و پرداخته شده است. بر این اساس شهرها و روستاها با همه تأسیسات و امکاناتش که تجلی گاه مهم ترین موضوعات و مصنوعات بشری هستند، محیط انسان ساخت را تشکیل می دهند. محیط انسان ساخت تنها در برگیرنده مناطق مسکونی نیست، بلکه نیروگاهی که انرژی مورد نیاز شهر را تأمین می کند، جاده ها، بنادر و فرودگاه هایی که امکان جابجایی جمعیت و کالاها را میسر می سازند و مراکز بهداشتی و فرهنگی و ورزشی و صنعتی و بسیاری دیگر از این قبیل، را شامل می شود (سلطانی بهرام، ۱۳۸۰).

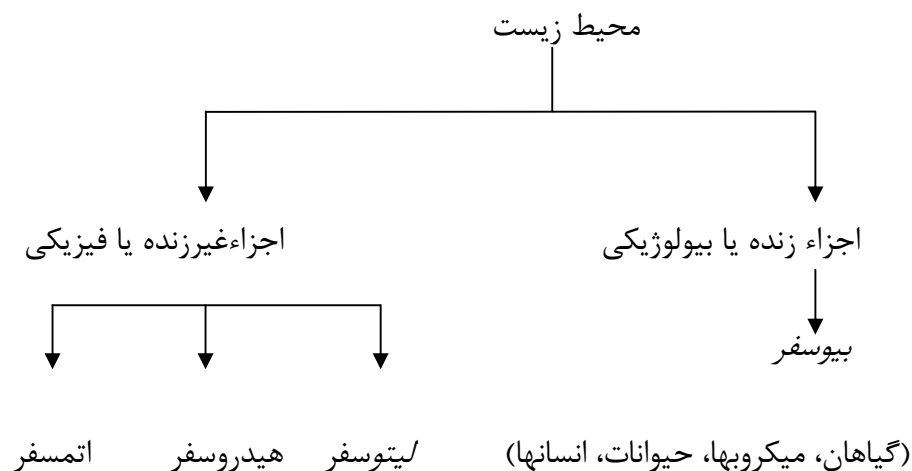
هدف از ساختن وسایل گوناگون، رفاه و بهزیستی انسان ها است اما گاه افراط در خودخواهی ها و سودجویی ها و علاقه به حفظ و کسب منافع شخصی و گروهی و گاه حتی به

بهبانۀ ای مانند ارتقاء استاندارد های زندگی باعث بروز لطماتی به محیط زیست می شود که تبعات منفی آن متوجه خود انسان هاست. ماشین های آلوده کننده محیط زیست، سوخت های فسیلی و کاربری های آنها و تأثیری که روی جو زمین به جا می گذارند، کالاهای مصرفی آلاینده مانند کالا های پلاستیکی و یا مواد شیمیایی مانند کود های شیمیایی و سموم آفت کش مانند آن از جمله این مصنوعات بشری هستند که ایجاب می کنند نسل کنونی و آینده نسبت به تبعات و مضرات آنها آشنا شده و نگرش سازنده ای در این زمینه کسب نمایند.

تا کنون نام های گوناگونی برای محیط های انسان ساخت مطرح شده اند که هر یک در جای خود مناسب است و مزایایی دارد که از جمله می توان به سپهر انسانی و فکری و فنی اشاره کرد. این اصطلاحات با الگوبرداری از مفاهیمی همچون هیدروسفر و اتمسفر و غیره ساخته شده اند.

عناصر محیط زیست

به طور کلی محیط زیست از دو بخش زنده (بیولوژیکی) و غیر زنده (فیزیکی) تشکیل شده است.

شکل ۱ عناصر تشکیل دهنده محیط زیست (فتحی و فراهانی، ۱۳۸۲)

مفهوم اخلاق زیست محیطی^۱

دانش اخلاق شعبه ها و گرایش های زیادی پذیرفته است ؛ زیرا اقتضانات مختلف و ضرورت های گوناگون، در هر قشر اجتماعی و در هر بخش از حیات آدمی ، مراعات باید و نباید هایی را مطالبه می کند. این دستورها به تدریج تبدیل به یک علم و نظام اخلاقی می شود. دقیقاً همچون دانش پزشکی که ضرورت های تحمیلی، مثل پیدایش میکروب ها و بیماری ها و خطرات ناشی از فعل و انفعالات آنها در محیط زیست انسان، به توسعه ی آن انجامیده است. اخلاق زیست محیطی هم نوعی از اخلاق است که پس از گسترش زندگی شهرنشینی و توسعه ی تکنولوژی و ماشینیزم و بروز انواع بیماری های روحی و روانی پدید آمده است. یکی از شاخه های اخلاق کاربردی، اخلاق محیط زیست است. در اخلاق سنتی عموماً انسان که موجودی مختار و دارای افعالی ارادی است، محور مسائل اخلاقی بوده است. لیکن تحولات اخیر و تأثیر گذاری فن آوری های جدید در تخریب سریع و ناجوانمردانه محیط زیست زمینه توجه را به جانب غیر از انسان اعم از حیوانات، کل موجودات زنده و مجموعه هایی مانند جمعیت، جوامع گیاهی، اکوسیستم ها، دریاچه ها، جویبارها و کوه ها کرده است. با این مقدمه روشن می شود که محیط زیست خود مفهومی نسبی و قیاسی است ؛ بر این اساس همواره این سؤال مطرح است که منظور از محیط زیست، انسان، حیوانات و یا چه کسی است؟ محیط زیست در این معنا تمام کره زمین با همه موجودات، آب ها، خاک ها و کل زیست کره و حتی فراتر از آن را شامل می شود. اما اخلاق محیط زیست شاخه ای از اخلاق کاربردی است که به برخورد انسان ها با عالم غیر انسان و عناصر غیر انسانی می پردازد .

از این رو آن چه مورد توجه اخلاق محیط زیست قرار دارد ، بررسی چگونگی رابطه عوامل انسانی آگاه و خود مختار با عوامل های موجود در محیط زیست است. گفتنی است که

---

1. Environmental Ethics